

А.А.Лисенко*

**ВІЙСЬКОВА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНА Н.Я.ГРИГОР'ЄВА
(СЕРВЕТНИКА) У 1918–1919 рр.**

На основі дослідженого матеріалу автор статті показує еволюційний процес становлення політичної позиції відомого воєначальника періоду громадянської війни, що тривала в Україні у 1-й половині ХХ ст., отамана Никифора Григор'єва.

На військовому та політичному небосхилі України Никифор Григор'єв з'явився в напружений час, коли невдоволені гетьманським режимом більшовики й есери-боротьбисти почали готувати збройний виступ. Уряд Скоропадського повністю дискредитував себе невдалими кроками як у внутрішній, так і в зовнішній політиці: не зумівши вирішити аграрне питання на користь українських селян. Гетьман зробив ставку на відновлення великих поміщицьких латифундій, у чому була зацікавлена й німецько-австрійська окупаційна влада. Українські поміщики переконували їх у тому, що дрібні селянські господарства не в змозі забезпечити виробництво продуктів продовольства, яких потребували розорені війною центральні держави. Але й вони, своєю чергою, не могли виконати своїх зобов'язань щодо поставок в Україну промислових товарів і сільськогосподарського реманенту. Це загострювало до краю і без того напружену ситуацію в українському суспільстві. Поведінка каральних загонів, що часто спиралися на допомогу німецьких команд, тим більше провокувала населення на збройний опір.

На чолі боротьби постали українські політичні партії, що підшукували кандидатури для вирішення проблеми організації збройних сил. У той час один із боротьбистських осередків, до складу якого входили Лашкевич, Шинкар, Шумський залучив до цієї справи і колишнього штабс-капітана царської армії Никифора Григор'єва, якому було доручено готувати повстання на його батьківщині – в Олександрійському повіті Херсонської губернії.

У своїх працях про діяльність Н.Григор'єва згадували досить багато авторів, серед них Р.Ейдеман, М.Какурін, С.Щаденко, П.Балковий, В.Козельський, Л.Троцький та ін.¹ Їх оцінка однієї з найцікавіших особистостей періоду громадянської війни в Україні фактично однобічна і різко негативна. Поза їх увагою лишилися часи, коли Григор'єв багато зробив для зміцнення радянської влади в Україні.

Але існував і інший погляд на діяльність отамана. Насамперед його репрезентують В.Верстюк, В.Волковинський, П.Аршинов, О.В.Білаш та В.Ф.Білаш, І.Крип'якевич, М.Маргуліс та ін.² Ці автори намагалися більш об'єктивно оцінити постать Григор'єва.

Коли ж невдоволені прихильники Центральної Ради у листопаді 1918 р. розпочали відкрите збройне повстання проти гетьмана, їх підтримали не лише напівстихийно сформовані повстанські загопи Шинкаря, Махна, а й регулярні військові підрозділи. Зокрема, 20 листопада це зробив кінний Лубенський полк, пізніше Запорізька дивізія полковника П.Болбочана³.

Дізнавшись про початок повстання, Н.Григор'єв, який завдяки своїй організаторській роботі завоював у своєму повіті авторитет і популярність, почав боротьбу в районі Олександрії. Невдоволення селянства було настільки великим, що

* Лисенко Андрій Андрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії, методології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

вони масами приєднувалися до отамана і це дуже швидко дало йому змогу взяти під свій контроль майже повністю Катеринославщину та Херсонщину.

Після повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918 р.) гетьман відмовився від влади і втік до Німеччини. УНР опинилася фактично у ворожому оточенні: з півночі насувалися більшовицькі частини, на заході стояли польські війська, біля Дністра концентрувалася румунська армія, на південному сході набирали сили білогвардійські угруповання, у чорноморських портах перебували війська Антанти і залишки німецького окупаційного корпусу.

Особливо складною була ситуація на Півдні України. Там постійно змінювалися влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії (петлюрівці), добровольчі частини, сили самооборони, союзний десант, радянські загони, формування місцевих незалежних отаманів.

Зважаючи на цю ситуацію, Директорія активізувала зусилля зі створення своїх збройних сил, намагаючись реорганізувати їх у чотири армійські групи. Адже нерегулярні військові формування не могли забезпечити недоторканість українських кордонів та гарантувати новому уряду наявність часу для проведення реформ і реалізації власної політики.

У переліку військових частин, що претендували на звання регулярних, з'явилася селянська або київська дивізія під проводом Никифора Григор'єва, яка складалася з чотирьох піхотних полків, одного кінного і двох батарея польових гармат⁴.

На початку грудня 1918 р. Н.Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив головного отамана військ УНР Симона Петлюру про визнання Директорії та підпорядкування їй своїх формувань. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії і увійшли до складу Південної групи військ армії УНР⁵.

Командуючий Південною групою генерал Олександр Греків наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. 13 грудня 1918 р. загони Н. Григор'єва увійшли до міста і проголосили там владу Директорії. Але у другій половині грудня німецькі загони, на вимогу Антанти, завдали несподіваного удару і витіснили григор'євців із Миколаєва. Та все ж таки близько 31 грудня частини Григор'єва знову з'явилися біля міста і німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. Отже, «григор'євські загони знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії у цих містах та містечках була відновлена»⁶.

Н.Григор'єв у той час вів боротьбу з білогвардійськими добровольчими частинами, які збільшили свої лави за рахунок гетьманських військовослужбовців і, спираючись на підтримку з боку Антанти, встановили контроль над Херсоном. Близько 10 січня 1919 р., після завзятих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана ультимативну вимогу здати місто, і був змушений прийняти її. Під владою Директорії опинилося ще одне важливе місто. Незабаром уряд Директорії надав Н.Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул «отамана повстанців Херсонщини і Таврії»⁷.

У грудні 1918 – січні 1919 рр. дивізія Н.Григор'єва разом з іншими військовими підрозділами Директорії брала також участь у боротьбі з повстанським рухом прибічника так званого вільного радянського руху Нестора Махна, якому 28 грудня 1918 р. вдалося захопити Катеринослав. У січні 1919 р. війська полковника армії УНР Самокіша спочатку вщент розгромили загони Н.Махна, а згодом вибили з Катеринослава і 8-й корпус білогвардійців – головну силу добровольців у цьому регіоні. Під час відступу останні потрапили під удари підрозділів Н.Григор'єва, які завдали їм значних втрат. Григор'євці захопили Кічкас, Грушівку, Воронцовку та чимало інших населених пунктів. Отже, наприкінці січня 1919 р.

війська УНР майже повністю контролювали Херсонську і частково Катеринославіську губернії⁸.

Як бачимо, на деяких небезпечних напрямках оборони збройним силам УНР вдалося досягти певних успіхів. Але, не дивлячись на всі спроби уряду Директорії зменшити військово-політичну небезпеку, зробити це йому не вдалося. Коли наприкінці грудня 1918 р. більшовицькі війська порушили демаркаційну лінію й увійшли на українську територію, частин, які змогли б чинити їм гідний опір на цих ділянках фронту, майже не виявилось. Хоча бойові дії і велися під Харковом, Полтавою, Ворожбою, Черніговом, підрозділи армії УНР стрімко відкочувалися.

Радянські війська (з 4 січня 1919 р. – війська Українського фронту) під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка досить швидко зайняли північно-східні райони України (3 січня вони захопили Харків, а 12 січня – Чернігів). Водночас вони намагалися встановити свій контроль і над територією на півдні. Це завдання мала виконати Група військ харківського напрямку, яку було створено у складі Українського фронту 13 січня 1919 р. (очолювали її спочатку Володимир Ауссем, а з 6 лютого 1919 р. Анатолій Скачко).

Становище Директорії ускладнювалося тим, що проти неї виступили проросійські робітничі організації в містах, а також переважна більшість отаманів, про підтримку з боку яких більшовикам вдалося домовитися. Начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський пізніше згадував: «Величезний підтрим їм (більшовикам – А.Л.) подали: анархіст Махно, котрий захопив своїми бандами в тилу нашого війська майже усю Катеринославіщину; отаман Зелений, що на самому розпалі сильних боїв вривався клином в нашу армію між Києвом і Кременчуком, і тим прискорив залишення нами Лівобережжя і Києва»⁹.

27 січня 1919 р. підрозділи Групи радянських військ харківського напрямку зайняли Катеринославі і намагалися продовжити наступ далі. У цій ситуації вирішальна роль належала селянству центральних та південних районів України, оскільки воно зберігало величезну кількість зброї, привезеної із фронтів світової війни, та залишену німцями, австро-угорцями і попередніми режимами. Крім того, стратегічне значення мала єдина у степовій Україні Катеринославіська залізниця, тому й питання про контроль над нею набувало виняткової гостроти. Саме біля цієї залізниці розташувалися досить великі партизанські формування.

Характеризуючи тогочасний морально-політичний стан військ отамана Н.Григор'єва, один із керівників махновського повстанського руху Петро Аршинов зазначав, що в ідейному відношенні григор'євці були надзвичайно відсталими. Селянські маси, які становили переважну більшість повсталих, не зуміли виробити чіткої ідеологічної платформи і стратегії боротьби, не визначили і її кінцевої мети. Тому, не дивлячись на високе революційне піднесення та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були надто нестійкими, час від часу підпадаючи під діаметрально протилежні впливи¹⁰.

Представники всіх політичних напрямів, які оточували район дислокації повстанців, намагалися відправити до Н.Григор'єва якомога більше своїх людей. Так робили і більшовики, і петлюрівці, і добровольці, і махновці, і ліві, і праві есери. Достатньо згадати конфлікт, що стався у отамана з посланцями Нестора Махна, який надіслав у розпорядження Н.Григор'єва 250 чоловік. Через кілька днів вони спробували підняти повстання, вірогідно, з метою підпорядкувати партизанів Н.Махну. Але пішли вони на цей крок недостатньо його підготувавши, і тому виконати своє завдання не змогли. Вони оточили Н.Григор'єва у його штабі, але вірні частини, які він встиг викликати, роззброїли їх. Кілька чоловік було страчено, інших відправлено назад до Н.Махна. Про цей епізод, зокрема, згадував у своїй книзі начальник 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР Б.Козельський¹¹.

Зазначимо, що Н.Григор'єв деякий час намагався спрямувати свої війська або проти військ Антанти, або проти добровольчих формувань на Лівобережжі. Але його бійці і він сам перебували під зростаючим впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз із більшовиками. (За деякими даними, починаючи з листопада 1918 р., Н.Григор'єв встановив і підтримував регулярні зв'язки з керівниками боротьбистів і незабаром за їх рішенням його було призначено емісаром боротьбистської партії в Херсонській губернії і членом Херсонського ревкому. Від боротьбистів до Н.Григор'єва нерідко приїжджали кур'єри, які паралельно з військовим командуванням армії УНР теж давали йому бойові завдання. Чимало полкових командирів отамана, зокрема Горбенко, Масенко, Павловський, Ясинський, а з лютого 1919 р. і сам Н.Григор'єв стали членами боротьбистської партії)¹².

Боротьбисти проводили серед григор'євців інтенсивну агітацію в прорадянському дусі, яка мала безперечний успіх, і прагнули виступити насамперед проти Директорії. 29 січня 1919 р. Н.Григор'єв відправив Директорії телеграму, в якій оголосив їй війну. Незабаром він завдав сильного удару по частинах петлюрівського Катеринославського Коша, які під тиском радянських військ відступали через Херсонщину¹³.

Враховуючи прагнення своїх бійців, Н.Григор'єв також вступив у переговори з радянським командуванням. 1 лютого 1919 р. він встановив зв'язок із начальником штабу Окремої групи радянських військ Петренком. Н.Григор'єв повідомив, що веде переговори від імені і як підлеглий Центрального революційного комітету (Центрревкому), який під назвою Рада революційних емісарів, а згодом Головний революційний комітет (у складі Гната Михайличенка, Миколи Шинкаря, Олександра Шумського та інших) створили боротьбисти на противагу іншим урядам, що претендували на владу в Україні. Свій повстанський рух отаман охарактеризував як винятково лівоесерівський. Н.Григор'єв заявив, що у його розпорядженні перебуває 20 партизанських загонів, які готові вести боротьбу з петлюрівцями, білогвардійцями, німцями, англійцями та французами.

Отаман мав також телефону розмову з командуючим Українським фронтом В.Антоновим-Овсієнком, під час якої виклав свої умови укладення військового союзу з більшовиками. У ході переговорів він погодився підпорядковуватися спільному командуванню, визнавши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що був створений 28 листопада 1918 р. у Курську і перейменований 29 січня 1919 р. у Харкові на Рад у Народних Комісарів УСРР. Тим самим Н.Григор'єв фактично відрікся від боротьбистського уряду.

2 лютого 1919 р. угода була досягнута і голова Раднаркому УСРР Християн Раковський телеграмою повідомив до Москви: «Відбулася угода між представниками наших армій, які оперують на межі Катеринославської і Херсонської губерній, та отаманом Н.Григор'євим. Він – український есер, який у своєму розпорядженні має значні партизанські сили й діє у Херсонській губернії аж до Миколаєва...»¹⁴. Перейшовши до більшовиків, Н.Григор'єв перевів свій штаб до Олександрії. Під його командуванням перебувало тоді понад 5 тис. бійців, які мали на озброєнні 100 кулеметів і 10 гармат¹⁵.

В оперативному зведенні штабу Революційної військової ради Групи військ харківського напрямку від 5 лютого 1919 р. повідомлялося, що загони Н.Григор'єва контролюють район Знам'янка – Користівка – Олександрія – Кривий Ріг – Довгинцеве – Апостолове, а також станцію Нова Полтавка на північ від Миколаєва¹⁶. Станом на 15 лютого, під контролем отамана перебували також Єлисаветград, Цветкове, Новоукраїнка, Бобринська, Нікополь та інші міста і містечка¹⁷.

18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Н.Григор'єва з В.Антоновим-Овсієнком, який повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загони на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого, згідно з наказом командуючого Групою військ харківського напрямку А.Скачка, у складі

групи була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з Павлом Дибенком. 26 повстанських загонів Н.Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Ці переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просуваючись до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка Н.Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямку. А це було досить нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох противників – німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ УНР, а також місцевих німецьких колоністів, котрі вороже ставилися до селянського повстанства. До 27 лютого 1919 р. григор'євці відбили у противників Білу Криницю, Березоватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ої Задніпровської бригади було направлено комуніста Ратіна та ще 35 комуністів – політпрацівників. У той час до Н.Григор'єва прибув і член боротьбистської партії Юрій Тютюнник, який напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М.Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'євську бригаду.

У своїх спогадах Ю.Тютюнник засвідчив, що зона впливу Н.Григор'єва тоді простягалася від Черкас і до станції Апостолове, де перебував штаб отамана. Коменданти залізничних станцій виконували лише його накази та розпорядження¹⁸.

Про подальший розвиток подій Ю.Тютюнник яскраво розповів у своїй автобіографії, яку було опубліковано у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»: «Після першого знайомства Григор'єв призначив мене начальником штабу своїх загонів, кількість бійців в яких сягала близько 5 тис. чол. В організаційному плані війська стояли нижче будь-якої критики: штабу не було, інтенданства не було, кожний командир називав свою частину як хотів, – хто батальйоном, хто полком, а хто і дивізією. Не без складнощів мені вдалося реорганізувати загони у бригаду за штатом Червоної армії. Я міг приступити до здійснення своєї мрії про наступ на десант Антанти та білогвардійців, які засіли в Херсоні, Миколаєві й Одесі. Із Григор'євим у мене зав'язалися непогані стосунки, він не втручався у технічні справи штабної роботи. Битися з десантними військами у нього було велике бажання...

Сам Григор'єв як людина являв собою цікавий тип. Був він надзвичайно хороброю, рішучою людиною, чудово орієнтувався на полі бою, мав феноменальну пам'ять, силу волі та громадянську мужність. Умів володіти натовпом, ніколи нікому не лестив. Але були й негативні риси у його характері. Був він надзвичайно самолюбивим та честолюбивим. Іноді надто самовпевнений, малодисциплінований, політично майже неграмотний. Любив гроші, сильно пив, мав тільки одну ідею – звеличування свого «Я». До того ж мав обмежену освіту як загальну, так і військову, погано орієнтувався на карті, порівняно легко підпадав під вплив свого оточення, коли таке стояло культурно вище його.

Зрозумівши Григор'єва так як я його охарактеризував, мені не тяжко було прибрати до своїх рук усі технічні функції військового командування. Для Григор'єва необхідно було залишити тільки зовнішній вигляд і славу переможця»¹⁹.

На початку березня 1919 р. частини Н.Григор'єва підійшли до Херсона, де розміщувалися тоді досить великі сили антантівців – 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст, які охороняли союзницькі десанти, не вщухали селянські повстання, а у самих містах активізувалось анархістське, більшовицьке та ін. підпілля.

Наказ григор'євським частинам на штурм Херсона підписав Ю.Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. Швидше за

все Н.Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало. Але ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлися без будь-яких планів. 3 березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'євці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Н.Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили більше 600 чол., а втрати повстанців налічували 19 вбитих і 37 поранених)²⁰.

Після взяття Херсона Н.Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Зокрема, у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, більше 700 гвинтівок, а також 300 мулів²¹. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення радянських військ усім необхідним.

Про катастрофічний стан із постачанням свідчила, наприклад, телеграма одного з підлеглих Н.Григор'єва – отамана П.Ткаченка – голові Раднаркому УСРР Х.Раковському: «Я три місяці веду боротьбу, ні від кого не отримуючи навіть зброї для цієї боротьби... Мої партизани голими руками відстоюють Помощну, тому що гвинтівок у половини загону немає, окрім того, люди босі та голі...»²². У такому ж становищі перебували і сам Н.Григор'єв, і Н.Махно, та інші керівники. Зокрема, командуючий 1-ою Задніпровською дивізією П.Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири²³.

Одночасно з боротьбою за Херсон, війська Н.Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв. У той час там перебував 10-тисячний німецький гарнізон (15-та ландверська дивізія на чолі з генералом Зак-Гальгаузенем), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивести німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори з радянськими представниками про здачу міста.

До Н.Григор'єва прибув голова Миколаївської ради робітничих депутатів більшовик Я.Ряппо із проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Н.Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В.Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я.Ряппо і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом»)²⁴.

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Н.Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «У миколаївську міську управу. Наказую 10 березня приготувати для моїх військ 2 тис. пар чобіт. Майте на увазі, що, вириваючи з рук ворога Миколаїв, ми стоптали більше 2 тисяч пар чобіт. Чоботи приготувати за рахунок харківської та київської буржуазії, яка проживає в Миколаєві. Усім представникам капіталу рекомендую очистити Миколаїв до часу мого прибуття»²⁵.

Того ж дня григор'євські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького крейсера, що стояв у водах Бугу. Зазнавши великих втрат, григор'євці відступили. Миколаївська рада робітничих депутатів випустила відозву до населення із закликом до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Н.Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустити депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вже вступили війська Н.Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат, військове спорядження і понад 2 тис. коней). Наказ №1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Будь-яка агітація проти радянської влади, проти окремих національностей, а також заклик до погрому будуть каратися смертю... Втручання кого б то не було у чужий двір або оселю без згоди на те господаря карається смертю...»²⁶.

Про тогочасний стан підрозділів Н.Григор'єва свідчать матеріали перевірки його бригади, про результати якої 12 березня 1919 р. доповіла секретарю ЦК КП(б)У Георгію П'ятакову інспекція політуправління наркомату у військових справах УСРР. У загальній характеристиці бригади зазначалося, що у бойовому відношенні вона залишалася повстанською. Дисципліна у військах підтримувалася лише завдяки особистому впливу та прикладу Н.Григор'єва на маси. Штабна робота була налагоджена, політична робота проводилася, підтримувалися зв'язки з підпільними організаціями. Відчувалася нестача командного складу. Спорядження було також незадовільне, а нестача обмундирування, медичного персоналу призвели до зростання епідемічних захворювань. Фіксувалася недостатня кількість артилерії та кінських упряжок до неї²⁷.

Через кілька днів частини Н.Григор'єва знову перевірялися. Комісія Вищої військової інспекції України констатувала низький рівень командного складу у бригаді. Частини складалися, головним чином, зі старих солдатів, молоді було всього 20%. Заняття з підвищення бойової майстерності особового складу не проводилися. Дисципліна перебувала на надто низькому рівні. Гвинтівки у піхотних полках, здобуті як бойові трофеї, належали до шести різних систем. До них малися 35 тис. набойів російського й австрійського виробництва. На озброєнні налічувалося 17 гармат, 7 з яких були 3-дюймовими, 6 – 6-дюймовими і 4 – гірськими.

Повідомлялося, що у боях за Херсон і Миколаїв брали участь 1300 чол., яких було розподілено по сотнях чисельністю від 170 до 220 чол. Але людські резерви були необмеженими. Н.Григор'єв пообіцяв, що у разі допомоги військовим спорядженням та обмундируванням, кількісний склад його загонів можна збільшити у 2–3 рази. Висновок комісії був оптимістичний: частини Н.Григор'єва – чудовий бойовий матеріал, з якого можна створити стійкі регулярні формування²⁸.

Взяття Херсона і Миколаєва створило сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, уже 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна й основну базу білогвардійців на Півдні України – Роштас, а 17 березня – станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чол. Григор'євці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, близько 100 кулеметів²⁹.

22 березня 1919 р. із Групи військ харківського напрямку було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямку. Бригада Н.Григор'єва також увійшла до складу цієї групи. Але бої, які несподівано активізувалися у той час під Києвом, змусили командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня майже всі боездатні частини на оборону міста від підрозділів головного отамана військ УНР С.Петлюри. Тому виконувати завдання із захоплення Одеси довелося практично самому Н.Григор'єву. Підтримувати 1-шу Задніпровську бригаду мали лише два радянські полки. Внутрішня структура бригади тоді мала такий вигляд: 1-й Верблюдський полк (налічував 3893 бійці), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцирна команда³⁰.

Зазначимо, що навіть у тих складних умовах Н.Григор'єв не завжди охоче приймав усіх бажаних до лав своєї бригади. Зокрема, у бюлетені №3 інформаційного відділу політуправління наркомату у військових справах УСРР повідомлялося: «15-й полк, який раніше входив до складу 2-ї окремо діючої бригади, недавно був зарахований до бригади Григор'єва, який відмовився прийняти полк, як політично нездоровий. У полку командний склад і політкоми не відповідають своєму призначенню, червоноармійці відмовляються від виконання бойових наказів, у полку процвітає пиятика, мародерство...»³¹.

А у телеграмі від 25 березня 1919 р. Н.Григор'єв доводив до відома голови Раднаркому УСРР Х.Раковського: «15-й радянський полк перетворився в банду, вийшов із підпорядкування командному складу, грабує населення... Для приведення 15-го полку в порядок необхідно відкликати його у тил. Полк займається грабунками... Ради Бога, приборіть куди-небудь цю банду, інакше я по них відкрию вогонь із броньовиків»³².

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чол.), а 29 березня – Очаків. Антантівські війська, що складалися з греків, французів, поляків і румун, намагалися зупинити наступаючих біля станції Сербка (25 березня григор'євці її також захопили та не змогли утримати). Але повстанцям за допомогою нічної атаки вдалося збити противника з його позицій. Переслідуючи відступаючих, кіннота Н.Григор'єва захопила у полон французький військовий штаб. 31 березня 1919 р. григор'євцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям. Останні знову зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів та офіцерів було вбито і важко поранено³³. Втрати повстанців також були значними. Війська потребували відпочинку і поповнення.

Наприкінці березня 1919 р. Н.Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив противника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не дивлячись на досить велику паніку, що виникла у місті, тривала інтенсивна робота зі зміцнення оборони: від керівництва було усунуто військового губернатора генерала О.Гришина-Алмазова (він виїхав до генерала А.Денікіна), реорганізовувалися добровольчі частини, прибували підкріплення. За даними В.Антонова-Овсієнка, до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, майже 15 тис. грецьких, 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських солдатів. Крім того, командування Антанти свого часу перекинуло з Бухареста до Одеси 40-й румунський корпус³⁴. Отже, це була досить велика військова сила, яка здатна була завдати поразки будь-кому.

Та несподівано 1 квітня 1919 р. в Одесі поширилися чутки, що союзники залишають місто. І дійсно, 2 квітня командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. Наступного дня Н.Григор'єв телеграмою запросив командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси³⁵. 6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М.Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси³⁶.

Сам Н.Григор'єв прибув до одеського вокзалу в окремому поїзді. Для його урочистої зустрічі на пероні вишикувався 1-й Верблюзький полк. Один з очевидців тих подій так змальовував вступ отамана до міста: «Парад він приймав на платформі біля виходу з вагона. Григор'єв «велично» вийшов зі свого вагона, і ні з ким не вітаючись, сів на поданого кровного коня для об'їзду фронту полку. Отаман риссю проскакав по фронту... Верблюзький полк справляв чудове враження: всі одягнені в англійське обмундирування, захоплене у греків, та озброєні трьохлінійними російськими гвинтівками... По Пушкінській вулиці, по якій проїжджав автомобіль, шпалерами по обидва боки стояли горожани. Їх було незліченно. Уся

Пушкінська вулиця була заповнена народом. Григор'єв їхав стоячи на автомобілі... Кожному хотілося протиснутись як можна ближче до автомобіля. Хтось схопив руку отамана і поцілував її. Після цього отаман уже сам протягував руку для поцілунків натовпу...»³⁷.

Після взяття Одеси командуючий Групою військ одеського напрямку М.Худяков і командуючий Групою військ харківського напрямку А.Скачко представили Н.Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного прапора. Командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося.

Навряд чи на заваді цьому була та обставина, що відносини отамана з вищими військовими інстанціями із самого початку складалися досить непросто. (2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напрямку звинуватила його у безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що, коли йому відмовляли, він погрожував, а іноді і практикував самозахоплення)³⁸. Та, як ми уже згадували, у цьому Н.Григор'єв не був винятком). Швидше за все у справу втрутилися вищі партійні інстанції більшовиків. Отже, Н.Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження.

12 квітня 1919 р. причини цього намагався з'ясувати у військового керівництва навіть голова Раднаркому УСРР Х.Раковський: «У відповідь на Ваше представлення Раднаркому від 11-го цього місяця за № 614 головраднаркома просить повідомити йому негайно, чому не представлені до нагород тт. Григор'єв, Ткаченко, Горденко»³⁹. На жаль, нам невідомо, яку конкретно відповідь на своє запитання отримав Х.Раковський.

Дещо пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р. до командуючого В.Антонова-Овсієнка і членів Реввійськради Українського фронту А.Бубнова та Ю.Щаденка, в якому, зокрема, писалося: «Неодноразово Центральний Комітет дістає відомості про те, що отаман Григор'єв і командний склад його частин – елемент дуже ненадійний... Думка Центрального Комітету полягає в тому, що Григор'єва треба найшвидше ліквідувати»⁴⁰.

Підстав для такої думки вистачало, оскільки вже мали місце непорозуміння і навіть протистояння між Н.Григор'євим і місцевими органами радянської влади (Одеським ревкомом, а потім виконкомом тощо) на фоні загального загострення політичної ситуації в Україні. Останнє було пов'язане з різко негативною реакцією селянства на дії більшовицького уряду, що йшли врозріз із його бажаннями.

Так, уже у Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. зазначалося, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними і малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню колективного обробітку землі, допомагати їм посівним матеріалом, технікою, сільськогосподарськими знаряддями.

Уряд оголосив своїми важливими завданнями планомірну організацію комуністичного виробництва та розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності⁴¹. Це означало, що державні органи мали вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену продукцію, в тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду («Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію всіх приватних залізниць і під'їздних шляхів» від 16 січня 1919 р. та ін.) було і «Тимчасове положення про волосні та сільські комбіди» від 13 січня 1919 р.⁴² Саме на комітети бідноти покладалося здійснення продовольчої розкладки із селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн пудів хліба. Природно, що обурене селянство всіляко протистояло фактичній конфіскації хліба.

Х.Раковський, який у січні 1919 р. змінив Г.П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду, перейменував уряд на Раднарком УСРР, але не вніс ніяких змін у попередню політику. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси трудящего селянства (яке очікувало справедливого розподілу поміщицьких земель), оголосив, що 60% цих земель піде під створення великих державних господарств – радгоспів. 6 березня 1919 р. Х.Раковський підписав постанову уряду, яка забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар.

Безкомпромісна політика Раднаркому щодо комунізації життя в Україні доповнювалася безладдям і терором на місцях. III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 6–10 березня 1919 р. у Харкові, проголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та зборів без дозволу місцевої військової влади⁴³. З'їзд переважною більшістю голосів більшовицьких депутатів схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства».

28 березня газета «Красная Армия» опублікувала коментарі до нового земельного закону, де повідомила, що у межах УСРР уся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом. Це, своєю чергою, означало конфіскацію земель не лише у поміщиків, фабрикантів та монастирів, а й у всіх приватних власників без винятку⁴⁴. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та надії одержати поміщицьку землю, а натомість повинні були працювати у радгоспах і комунах. Вони не поділяли сподівань уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва», їх інтереси виявилися діаметрально протилежними. У сільській місцевості активізувалася діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо лівих есерів і анархістів. Їх агітація знаходила у населення розуміння та співчуття.

31 березня 1919 р. у Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами – прибічниками соціалізації землі і більшовиками. Результатом її стало прийняття лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання до нового складу виконкому майже винятково лівих есерів. Проте більшовики спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою ЧК зовсім розігнали виконком⁴⁵.

Україну охопила хвиля селянських повстань: піднялися Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина. 10 квітня 1919 р. повстанці блокували Київ, увірвалися до міста, намагалися захопити пошту, телеграф, Лук'янівську в'язницю, казарми 1-го запасного полку, але були відбиті.

Близько 15 квітня 1919 р. закінчилися бої навколо Одеси, під час яких григор'євці розгромили окремі антантівські і білогвардійські підрозділи, а також великий петлюрівський загін на чолі з отаманом Козубським. Бригаду Н.Григор'єва було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї Української радянської армії. Отаман дістав наказ командуючого В.Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром повинні були надіслати особливе призначення. Але Н.Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщину на відпочинок та переформування.

Взаємини колишніх повстанців-григор'євців із місцевими органами радянської влади погіршувалися з кожним днем. До Києва постійно надходили скарги на порушення «революційної законності» з боку частин Н.Григор'єва. Так, прибувши до Вознесенська, григор'євці вчинили на залізничній станції бешкет, побивши декого з пасажирів. Те ж саме мало місце у Миколаєві і цього разу були жертви серед міських робітників. У Знаменці озброєні підлеглі отамана розшукували у приміщенні вокзалу чекістів із метою розправи над ними.

16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлизаветграда: «Прибув загін григор'євців, налаштований надто антисемітськи... Більшість тримає себе надто

зухвало, отже, неминучі великі ексцеси...»⁴⁶. 17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону і розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм спротив. Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський телеграмою наказав отаману навести порядок у своїх військах, зокрема, у тих, що розміщувалися в Єлизаветграді⁴⁷.

У зв'язку з цим Ю.Тютюнник висловив таке міркування: «Сам Григор'єв не був погромщиком, свідченням цього може бути припинення погрому в Одесі. Для розгону декількатисячного натовпу він дозволив мені обстрілювати натовп з артилерії на дистанції не більше тисячі кроків. Але після виїзду в район Єлизаветград – Олександрія він дав свободу антисемітській пропаганді»⁴⁸.

Нарешті війська на чолі з Н.Григор'євим прибули до Олександрії. Вони привезли багато трофейного майна, яке роздавали місцевому населенню. Авторитет і популярність Н.Григор'єва на батьківщині знову стрімко зростали.

Григор'євці роз'їхалися по домівках на відпочинок і дуже скоро на власному досвіді ще раз переконалися, що «робітничо-селянська» влада, яка там існувала, надто далека від їх ідеалів. Так, із загальної кількості радгоспів, що були створені в Україні навесні та влітку 1919 р. (близько 1485 господарств), найбільша їх кількість (понад 400) припадала саме на Херсонщину.

До того ж там почалося виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продзагони, які безцеремонно і жорстоко ставилися до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю зданих продуктів до куркуля⁴⁹. До Н.Григор'єва дедалі частіше надходили скарги людей, які разом із ним ризикували життям. Отже, більшовицька влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Зокрема, дуже серйозні проблеми виникли у більшовиків із махновцями, які у квітні 1919 р. скликали з'їзд селян і повстанців, в якому брали участь делегати з 72 волостей Півдня України. З'їзд прийняв резолюцію з ультимативною вимогою до більшовиків скасувати продрозкладку, радгоспи, всевладдя ЧК і однопартійну систему⁵⁰.

У той час у Москві готувалися завдати удару на західному кордоні з Румунією і через її територію прийти на допомогу Угорській Радянській Республіці, одночасно зірвавши спроби Румунії анексувати Бессарабію. Згідно з планами радянського командування, новоутворена дивізія Н.Григор'єва повинна була увійти до складу ударного угруповання для вторгнення в ці європейські країни.

Відчувши складність ситуації і не бажаючи втратити непогану військову одиницю, до Олександрії прибув В.Антонов-Овсієнко. Він зустрівся з бійцями і селянами. Швидше за все Н.Григор'єв тоді ще не планував негайного відкритого виступу проти радянської влади, адже він мав унікальну можливість захопити або навіть убити командуючого фронтом. Він же, навпаки, запевнив В.Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду і в готовності вести частини на Бессарабію.

Цьому сприяло, мабуть, і те, що 22 квітня 1919 р. В.Антонов-Овсієнко надіслав голові РНК УСРР Х.Раковському таку телеграму: «Був сьогодні у селі Верблюжки. Населення спровоковане діями продзагонів. Можна багато зробити, звернувшись просто до селянства, не вживаючи зброї. Вимагаю відкликати московські продзагони. Спочатку організувати владу на місцях, потім уже викачувати хліб за допомогою цієї влади. Тактика загонів Шліхтера викликає контрреволюцію. Григор'євські частини і сам Григор'єв лютують від цієї політики... Не можна тримати фронт, якщо політика, яку проводять на місцях, збуджує контрреволюцію в тилу»⁵¹.

Але події розвивалися своїм шляхом. Григор'євці все більше втягувалися у збройну боротьбу своїх земляків проти каральних та продовольчих загонів. На кінець квітня вони вже брали участь у кількох збройних зіткненнях. Зокрема,

солдати 2-го Херсонського полку заарештували і розстріляли відповідального за продовольчу роботу на Півдні О.Якобсона⁵².

3 травня 1919 р. григор'євці влаштували на станції Знам'янка свій уже черговий єврейський погром, вбивши понад 50 осіб. Голова комісії Вищої військової інспекції Віллер, який у той час вивчав військово-політичний стан григор'євських підрозділів, так описав цю трагічну подію: «У Знам'янці частиною Верблужського полку вчинено погром. Усі єврейські магазини і квартири пограбовано. По всій лінії Знам'янської ділянки проводиться агітація – «бий жидів і комуністів!»⁵³.

Незабаром отаманські частини, які увійшли до Єлизаветграда, надали місцевій владі ультимативну вимогу – негайно розформувати ЧК. Згодом будинок, в якому перебували чекісти, був оточений загоном григор'євців. Та завдяки підземному ходу, що пролягав під будинком, чекістам вдалося врятуватися. Відтак 4–5 травня григор'євці почали обеззброювати міліціонерів і робити трус у будинках та квартирах, що належали євреям.

7 травня 1919 р. командуючий 3-ї Української радянської армії М.Худяков надіслав до григор'євського штабу в Олександрії ультиматум, в якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити проти румунських військ або здати командування дивізією. У разі невиконання цих вимог він пообіцяв поставитися до Н.Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу⁵⁴. Ультиматум поклав край співробітництву Н.Григор'єва з більшовиками.

Велику роль у такому розвитку подій мало те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які склалися переважно з есерів різних напрямів. Більшовиків було всього кілька чоловік, які перебували повністю під впливом Н.Григор'єва. До того ж його начальник штабу Ю.Тютюнник відвідав Київ, де заручився політичною підтримкою з боку українських соціал-демократів – «незалежних». (У середині квітня 1919 р. Н.Григор'єв вийшов із партії боротьбистів і вступив до лав «незалежників»).

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлизаветграда Ю.Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований у тисячах примірниках Універсал отамана Н.Григор'єва, в якому змальовувалася загальна ситуація в Україні, що склалася внаслідок безперервних воєн, проголошувалися загально-демократичні гасла, використовувалися деякі положення есерівської програми.

Універсал визначив подальші напрями боротьби Н.Григор'єва: «Ось мій наказ: за три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний володіти зброєю та негайно займіть усі станції залізниці, на кожній станції поставте своїх комісарів, кожна волость, кожне село формуйте загони та йдіть у своє місто: від кожного міста з ваших загонів по 400 чоловік найкращих бійців направте на Київ та по 200 бійців відправте на Харків: якщо є зброя, відправте зі зброєю, нема зброї – відправте з гралями, але мій наказ прошу виконувати і перемога за нами».

В Універсалі викладався також погляд отамана на виборчий закон. Він вважав, що право обирати і бути обраними повинні мати всі громадяни, але сама система виборів уявлялася йому пропорційною – відповідно до місця в національному поділі⁵⁵.

Наступного дня до Єлизаветграда прибув сам отаман Н.Григор'єв. За його наказом близько 30 членів місцевого виконкому (більшовицького за своїм складом) було заарештовано і розстріляно. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Н.Григор'єва⁵⁶.

Проте зовсім іншою була поведінка Никифора Григор'єва до тих, хто перебував у його дивізії і заарештованих напередодні політпрацівників – більшовиків. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної армії Шафранського (який незабаром став працювати у політуправлінні 12-ї армії), він не лише відпустив заарештованих, а й надав Шафранському потяг, на якому вони всі і врятувалися.

Ю.Тютюнник так описав цей епізод: «Уже після проголошення повстання до Григор'єва заїхав комуніст Шафранський. Після тривалої розмови він справив велике враження на Григор'єва. У мене залишилося переконання, що Григор'єв у душі кається і готовий був повернути назад. Факт, що Григор'єв не затримав Шафранського, а відпустив його, давши можливість виїхати з району повстання, – говорить сам за себе»⁵⁷.

Попередній план виступу, який склав Ю.Тютюнник, передбачав встановлення повстанцями контролю над територією між Бугом і Дніпром. На Лівобережжя він пропонував надіслати терористичні групи, які лише змогли б відтягнути на себе частину сил червоних. Головні сили отамана мусили прориватися на Правобережжя для з'єднання з військами С.Петлюри.

Всупереч своєму начальнику штабу, Н.Григор'єв розробив власний план, який враховував існування двох реальних сил – військ С.Петлюри та А.Денікіна. Отаман вирішив захопити Лівобережжя, стати між «самостійниками» та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперника.

11-го травня 1919 р. газета «Красная Армия» опублікувала підписаний Х.Раковським і А.Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію. А напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР прийняли постанову, в якій обвинуватили лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а Н.Григор'єва – в отаманських амбіціях і в тому, що він уже два тижні споює свої частини вином, яке вивіз з Одеси.

У постанові виголошувалося: «1) Григор'єв і всі його найближчі соратники оголошені поза законом. 2) Кожен громадянин радянської України і, зокрема, кожен червоноармієць зобов'язані розстрілювати їх на місці. 3) Будь-яке надання допомоги Григор'єву та його спільникам буде... каратися за всією суворістю військово-революційного часу – аж до розстрілу. 4) Щодо лівих есерів – активістів і «незалежників» – активістам оголошується червоний терор»⁵⁸.

Та, не дивлячись на погрозовий тон постанови, більшовицьке керівництво розуміло, що ситуація була набагато складнішою. Вже понад місяць вів успішні бої з червоними військами отаман Зелений (Данило Терпило), захопивши Васильків, Кагарлик, Фастів, Переяслав, Ржищів; ніякі каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка; на Чернігівщині наводив страх на радянських працівників батько Ангел; не припинялася рейкова війна, сотні великих і малих загонів продовжували збройну боротьбу; поступово насувалася білогвардійська армія; у Сквирі погрожував штурмом Києва Ю.Мазуренко – голова Всеукраїнському, створеного у квітні 1919 р. групою провідних «незалежників» із метою координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил.

За цих умов вагоме значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. Тому вже 9 травня 1919 р. член політбюро ЦК РКП(б), ленінський емісар в Україні Л.Каменєв звернувся до Н.Махна з ультимативною вимогою визначити своє ставлення до Н.Григор'єва та повідомити про місце дислокації своїх частин. У відповідь Н.Махно надіслав телеграму, в якій звинуватив Никифора Григор'єва і комуністів у боротьбі за владу на шкоду новому ладу та на користь А.Денікіну.

12 травня 1919 р. у Маріуполі відбувся махновський військовий з'їзд, на якому питання про ставлення до повстання Н.Григор'єва, за пропозицією самого Н.Махна, тимчасово залишили відкритим. Однак незабаром керівники махновського руху зробили свій вибір на користь союзу з більшовиками у боротьбі з григор'євщиною і навіть повідомили про це Н.Григор'єва. (25 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосила поза законом уже самого Нестора Махна, червоні війська захопили Гуляйполе, чекісти розстріляли більшість членів махновського штабу).

Тим часом хвиля селянського невдоволення дозволила військам Н.Григор'єва швидко і порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлизаветград (вдруге – 15 травня), П'ятихатки, Миколаїв, Херсон. Майже в усіх цих містах тилові частини Червоної армії, що склалися переважно із селян, перейшли на бік повстанців. Проте у Золотоноші у бій із повстанськими частинами вступила бригада О.Богунського (що не завадило більшовикам незабаром після цих подій обвинуватити його у зв'язках із «незалежниками», заарештувати і розстріляти).

Займаючи міста, повстанці обов'язково звільняли з тюрем ув'язнених, що давало можливість радянським урядовцям обвинувачувати Н.Григор'єва в потуранні кримінальним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х.Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Н.Григор'єва. У ній повідомлялося про успіхи більшовиків (григор'євські частини розбиті під Катеринославом і відступають на Знам'янку⁵⁹), але не згадувалося, що у Херсоні на бік Н.Григор'єва перейшли майже у повному складі два великих червоноармійських підрозділи – полк ім. Дорошенка (5 тис. бійців) та 2-й Кримський стрілецький полк; що селяни, як і раніше, співчували і допомагали повстанцям⁶⁰.

Намагаючись закріпити за собою Лівобережжя, 12 травня один із махновських командирів – Максютя захопив Катеринослав і скинув там місцеву радянську владу. Хвиля селянського невдоволення підтримувала Н.Григор'єва, його військам швидко і порівняно легко вдалося захопити Миколаїв, Херсон, Єлизаветград, Олександрію, Кременчук, П'ятихатки, Черкаси. Під Золотоношею у бій із повстанськими частинами вступила бригада О.Богунського (якого незабаром після цих подій звинуватять у зв'язках із «незалежниками», підступно заарештують і розстріляють).

Із підходом військ Никифора Григор'єва до Миколаєва там спалахнуло повстання, приводом для якого був наказ матроса місцевого гарнізону виступити проти бунтівників. Уповноважений уряду Скляр для зустрічі з повстанцями не з'явився. Місцева міліція також відмовилася брати участь у придушенні матроського виступу, а караульний батальйон приєднався до матросів. Члени виконкому змушені були звернутися до єдиної інтернаціональної частини, яка знаходилася поряд – до спартаківців. У місті розпочалися бої. Представники місцевої влади, які з'явилися для переговорів із григор'євцями, були заарештовані. Інтернаціоналісти-спартаківці, визволивши членів виконкому, теж проголосили нейтралітет. Повстання перекинулось і в Одеську губернію, де повстав гарнізон міста Очакова. У німецьких колоніях навколо Одеси населення теж взялося за зброю. Під час цих подій загинув уповноважений уряду Скляр і з ним ще 14 високопоставлених комуністів.

Але сили були надто нерівними. Н.Махно, який сам був оголошений поза законом і виявився заблокованим у Гуляйпільському районі на прохання Н.Григор'єва на допомогу не відгукнувся. Сили отамана на час виступу налічували 16 тис. бійців, 60 гармат, 10 панцерників, 14 млн патронів і 150 тис. снарядів (загальну кількість бійців у частинах, які брали участь у виступі, встановити практично було неможливо через їх нестійкість)⁶¹.

На початку червня 1919 р. він направив групу військ на чолі з Ю.Тютюнником на Київщину. Можливо, це було його помилкою, адже він ослабив свої сили і врешті-решт втратив надійного спільника. (Ю.Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьким тилам у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Н.Григор'єву так і не вдалося скористатися тактичними перевагами, які виникли, він у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С.Петлюрою).

Н.Григор'єв продовжував боротьбу і вів пошуки союзників. Він неодноразово звертався з цього приводу до Нестора Махна, який у той час також перебував у

дуже складному становищі. Не дивлячись на те, що більшовики його також оголосили поза законом, він намагався чинити спротив наступаючим денікінським частинам, утримуючи деякий час Кічкаський міст через р.Дніпро, а потім відступивши до району, який фактично контролювали григор'євські повстанці.

Отже, Никифор Григор'єв і Нестор Махно прагнули об'єднати свої сили для подальшої боротьби. Але Махна не влаштовували «самостійницькі» погляди Н.Григор'єва та його пропетлюрівська орієнтація. Після переговорів між отаманами була досягнута домовленість про те, що Н.Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Н.Махно – Реввійськраду. Хоча, мабуть, жоден із них не збирався підкорятись один одному. До того ж абсолютна більшість керівників махновців була налаштована проти союзу з Н.Григор'євим, який, на їхню думку, заплямував себе зв'язками із Симоном Петлюрою та генералом А.Денікіним.

Н.Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок і з урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа С.Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив також свої думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, швидше за все перебільшуючи їх: 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кавалеристів, до 300 кулеметів. Отаман пропонував оприлюднити свою позицію щодо перспектив співпраці і доводив, що розмови про його спроби налагодити контакти з А.Денікіним і О.Колчаком – пусті вигадки Х.Раковського⁶².

16 липня 1919 р., вірогідно, під впливом близьких соратників Н.Махна він написав ще одного листа голові уряду УНР, в якому вже підкреслив, що назавжди залишається прибічником радянської України⁶³. Адже для цього у нього власне було багато причин.

У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі», яка передбачала оголошення окремих територій на осадному становищі, запровадження в них військово-польових трибуналів, збільшення чисельності міліції та партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом керівників селянських виступів. Постанова закликала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити й розширити систему обшуків, конфіскацій, реквізицій і контрибуцій⁶⁴.

Та, не дивлячись на ці заходи, повністю придушити повстання не вдалося. Затухаючи в одному місці, воно спалахувало в іншому або набувало рис легальної опозиції більшовицькій владі. Наприклад, у Єлизаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши «григор'євську авантюру», виступив разом із тим проти ЧК і комбідів⁶⁵.

У липні 1919 р. навіть найближче оточення отамана Н.Григор'єва зрозуміло, що справа, за яку вони боролися, безнадійна. 16 липня до Криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат отамана – Олександр Григор'єв. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікований. У листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишались з отаманом: «За Никифором Григор'євим, колишнім штабс-капітаном, пішли тільки обмануті червоноармійці. Не вірте моєму братові, він двічі зраджував: його остання зрада відкрила фронт генералу Денікіну. Залиште його та його помічників, без вас вони ніщо. Я, брат отамана Никифора Григор'єва, Олександр Григор'єв, благаю вас про це»⁶⁶.

Не дивлячись на критичний стан григор'євщини, радянський уряд так і не зміг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Розбиті загони отамана розсіялися по Херсонщині і продовжували вести партизанську боротьбу з червоноармійськими частинами й органами радянської влади.

Про події, що розгорнулись у подальшому – 27 липня 1919 р. у селі Сентове Херсонської губернії (біля Олександрії), є кілька версій. Але головним і безперечним було те, що під час з'їзду григор'євських і махновських повстанців Н.Махно,

О.Чубенко та інші керівники махновців спочатку обвинували Н.Григор'єва у зраді народних інтересів, а потім протягом 2–3 хвилин на очах делегатів із Катеринославщини, Херсонщини і Таврії вбили Никифора Григор'єва та знищили його найближче оточення. З'їзд схвалив те, що сталося. Частина григор'євців приєдналася до Н.Махна, а решта розійшлася по домівках.

А голова РНК УСРР Х.Раковський отримав телеграму від надзвичайного комісара Ради робітничо-селянської оборони: «Григор'єв і Терещенко з усім майже штабом порубані махновцями. Встановлено офіційно»⁶⁷.

Незабаром задоволений Х.Раковський офіційно повідомив про ліквідацію григор'євського повстання. Він перелічив сили, з якими отаман розпочав боротьбу: 20 тисяч штиків, 52 гармати, 100 кулеметів, 10 панцерників, сотні тисяч патронів, мільйон снарядів; констатував факт звільнення з-під контролю повстанців Кременчука, Знам'янки, Єлизаветграда, П'ятихаток, Користівки, Олександрії, Бобринської, Миколаєва, Херсона; обвинуватив Н.Григор'єва у тому, що він полегшував завдання іноземним загарбникам, Румунії, білогвардійцям.

Водночас голова радянського уряду вказав на недостатній рівень організованості та дисципліни у Червоній армії, яка на той час ще не зрозуміла, що вона не є армією якогось конкретного командира; поставив перед військовим командуванням завдання створення армії нового типу, яка б відповідала рівню та глибині поставлених перед нею завдань; наголосив на необхідності знищити владу куркулів на селі, провести повне роззброєння села і закінчити розшарування в ньому шляхом організації комбідів⁶⁸.

Так закінчилася ще одна спроба українського селянства під час революції та громадянської війни реалізувати свої предковічні мрії про землю та волю.

¹ Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. – Т.2. – Кн.1. – Москва, 1924. – 476 с.; Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. (Петлюрівське повстанство). – Х., 1927. – 147 с.; Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – Х., 1928. – 71 с.; Щаденко С. Григор'євщина. – Х., 1929; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966.

² Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). – Запоріжжя, 1995. – 258 с. (репринт. вид.: Берлін, 1923); Маргуліс М.С. Год интервенции (апрель – сентябрь 1919 г.). – Кн.2. – Берлін, 1923. – 321 с.; Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – 368 с.; Нестор Іванович Махно. – К., 1991; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993; Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 256 с.; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – 224 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.147–175.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.511–514.

⁴ Крип'якевич І., Гнатювич Б. Історія українського війська. – К., 1992.

⁵ Горак В. Указ. праця. – С.20; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З. та ін. – Л., 1992. – С.457. В останній книзі у переліку військових частин Директорії УНР дивізія «під проводом Григор'єва», мабуть, помилково названа селянською або київською.

⁶ Горак В. Указ. праця. – С.25.

⁷ Там само. – С.26–27.

⁸ Там само.

⁹ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. 1. – Л., 1921. – С.22.

¹⁰ Аршинов П. Указ. соч. – С.105.

¹¹ Козельський Б. Указ. праця. – С.14.

¹² Горак В. Указ. праця. – С.30–31, 86.

¹³ Там само. – С.46.

¹⁴ Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции (Харьков). – 1924. – №3. – С.185.

- ¹⁵ Горак В. Указ. праця. – С.54.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.6.
- ¹⁷ Горак В. Указ. праця. – С.55.
- ¹⁸ Тютюнник Ю. В боротьбі проти окупантів // Чёрная книга: Сб. ст. и мат. об интервенции Антанты на Украине в 1918–19 гг. / Под ред. А.Шлихтера. – Б.м., 1925. – С.218.
- ¹⁹ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.42–43.
- ²⁰ Горак В. Указ. праця. – С.59–62.
- ²¹ Соціал-демократ (Николаев). – 1919. – 14 марта; див. також: Горак В. Указ. праця. – С.62.
- ²² Рубач М. Указ. соч. – С. 186.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.30–66 зв.; Ф.5. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.11, 12, 21, 21 зв.; Спр. 18. – Арк.3–4зв.
- ²⁴ Горак В. Указ. праця. – С.66.
- ²⁵ Там само. – С.67.
- ²⁶ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. – С. 163.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.17. – Арк.1–3.
- ²⁸ Там само. – Спр. 19. – Арк. 13–13 зв.
- ²⁹ Горак В. Указ. праця. – С.69.
- ³⁰ Там само. – С.68.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.9.
- ³² Там само. – Спр.2. – Арк.31.
- ³³ Горак В. Указ. праця. – С.70.
- ³⁴ Там само. – С.71–72.
- ³⁵ Там само. – С.73.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.342. – Арк.56.
- ³⁷ Анулов Ф. Указ. соч. – С.208.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 17. – Арк. 139.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 108. – Арк.25.
- ⁴⁰ Горак В. Указ. праця. – С. 116.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1122. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–3 зв.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.269. – Арк.4–11.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1122. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.3 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 18. – Арк.73; Красная Армия. – 1919. – 28 марта.
- ⁴⁵ Горак В. Указ. праця. – С.90–91.
- ⁴⁶ Там само. – С. 101.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.2579. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.41.
- ⁴⁸ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія]. – С.43–44.
- ⁴⁹ Горак В. Указ. праця. – С.88.
- ⁵⁰ Там само. – С.90.
- ⁵¹ Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна. – 1990. – №12. – С.10–11. За даними В.Горака, В.Антонов-Овсієнко відвідав с.Верблюжки 23 квітня 1919 р. (див.: Горак В. Указ. праця. – С.19).
- ⁵² Горак В. Указ. праця. – С.102.
- ⁵³ Там само. – С.129.
- ⁵⁴ Там само. – С.130–131.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.298. – Арк.2–5.
- ⁵⁶ Горак В. Указ. праця. – С.145.
- ⁵⁷ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія]. – С.45.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.2579. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.. 87–87 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Спр.10. – Арк.2.
- ⁶⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.86; Спр.86. – Арк.23 зв.
- ⁶¹ Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. – Х., 1921. – С.19.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.71.
- ⁶³ Горак В. Указ. праця. – С.205.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.73.

⁶⁵ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.31.

⁶⁶ Красная Армия. – 1919. – 16 июля.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3204. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.41.

⁶⁸ Там само. – Арк. 68.

On the basis of the investigated material, the author of article shows evolutionary process of forming political position the well-know commander Nykyfor Hryhoriev – in period civil war in Ukraine in the first of XX cen.

Ю.А.Бабюх*

СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ МОЛДАВСЬКОЇ СРР: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Стаття присвячена висвітленню причин та процесу становлення Автономної Молдавської СРР, проблем, що виникли у ході реалізації цього політичного проекту та радянських методів їх вирішення.

12 жовтня 2009 р. виповнилося 85 років із моменту проголошення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки у складі УСРР. Це державно-політичне утворення з моменту створення й до наших днів не має однозначної, чіткої оцінки як з боку політиків і державних діячів, так і серед істориків. У даному дослідженні ми спробуємо визначити причини утворення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки; проблеми, що супроводили цей процес, а також заходи, за допомогою яких влада СРСР та УСРР їх вирішувала.

Питання створення молдавської автономії в різних аспектах висвітлювали радянські вчені. Зокрема, у працях С.Афтенюка, що охоплюють період 1917–1941 рр., характеризуються політичні фактори утворення Республіки¹. А.Репіда провів комплексне дослідження створення Автономної Республіки, глибоко проаналізував історичні джерела, зокрема рішення політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця й форми державності молдаван України². Процес створення Молдавської АРСР досліджувався в роботі Б.Віленського³.

Після розпаду СРСР та утворення на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Одними з перших таку спробу здійснили В.Боєчко, О.Ганжа та Б.Захарчук⁴. В їхньому дослідженні у контексті проблеми кордонів розглянуто адміністративні зміни, що відбулися у Придністров'ї в період утворення автономної республіки.

Ідея створення молдавської державності на лівобережжі Дністра (у складі радянської України) була пов'язана з новим злетом революційної ініціативи в лавах більшовицької партії, що керувалася логікою продовження (після деякої перерви) боротьби за «світову революцію». Вирішення бессарабського питання було завданням-мінімум, тоді як завдання-максимум полягало в тому, щоб розпалити полум'я революції на балканському напрямку, революціонізувати ситуацію в південно-східній Європі⁵.

Слід відмітити, що в діяльності з її створення активну участь брали члени «ініціативної групи»; спеціальна комісія ВУЦВК, яку командували в Придністров'я; делегації бійців та командирів 2-го кінного корпусу, яким командував Г.І.Котовський. У цій роботі також брала участь комісія студентів і викладачів молдавсько-румунського відділення Університету народів Заходу (їх робота зводилася насамперед до ознайомлення зі становищем краю, участю у зборах та мітин-

* Бабюх Юрій Антонович – аспірант центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.